

تاریخ اوقاف و تأثیر آن در فرهنگ ایران

وقف در لغت (۱) بمعنی اقامت و سکونت دائم و درمسأله و درقرائت به معنی توقف کردن بر حرفی از کلمه‌ای دلالت می‌کند .
« وقف علی الامر » یعنی فهمید و بر آن مطلع شد .
« وقت دابه » زمانی که حیوان را درمجل خویش در بسته نگاه دارند.
موقف به مورد اقامت انسان اطلاق می‌شود ، در اصطلاح شرع ،
حبس و صدقه در راه خدا آمده است ، و درعرف قانون مدنی ، تعریف
وقف عبارتست از تحییس‌العین و تسبیل‌المنفعه .
اتفاق علماء خاصه مبتنی بر جواز وقف است . اما ابی بکر بن‌الشیخ
علی طرابلسی (۲) الحنفی در کتاب‌الاسعاف فی احکام الاوقاف منطبعة مصر سال

۱- المنجد - کلمه وقف .

۲ - الشیخ‌الامام العالم‌العلامه حسام‌العمانی‌النعمان‌الثانی برهان‌الدین
ابراهیم بن موسی بن ابی‌ابکر ابن‌الشیخ علی طرابلسی‌الحنفی در سال ۸۰۵
←

۱۳۲۰ هجری در ص ۳ می نویسد : « و ذکر فی الاصل کان ابوحنیفه لایجیز الوقف »

امام (۱) اعظم ابوحنیفه وقف را تجویز نمی کرده است در صورتی که بعضی از مردم ظاهر آنرا گرفته اند بواقع توجه نکرده اند .

روایت خصاف

احمد بن عمر یا عمرو بن مهیار رازی شیانی مکنی بابوبکر از علماء بنام مذهب حنفی قرن سوم هجری است که در علوم متداوله خصوصاً در حساب و فرائض بصیر وخبیر و عالم مذهب حنفی بود . با دو واسطه از ابوحنیفه روایت نموده است :

→

هجری در شهر قاهره موفق به تألیف کتاب الاسعاف گردیده است . شماره ۳۴۷۰ کتابخانه دانشکده الهیات .

۱- امام اعظم ابوحنیفه مقام شامخی دارد « ۸۰-۱۵۰ » ایرانی است از اهل طخارستان و ابن الندیم در الفهرست ویرا اهل کابل ذکر کرده است (ص ۲۹۹) خطیب بغدادی نوشته است چون ابوحنیفه از قبول قضاء مسجدالرصافه خودداری نمود مورد غضب منصور واقع شد . (وقیات الاعیان ج ۵ ص ۴۰-۴۱) نویسنده کتاب النقض علت قتل ابوحنیفه را عدم قبول خلافت منصور دوانقی ضبط کرده است (کتاب النقض ص ۱۳۰) اصحاب ابوحنیفه زیادند ، و کتب متعددی از او روایت شده است ، از آن جمله کتاب الفقه الاکبر ، کتاب رسالت .

د گفت پدرم مرا از ابی الحسن (۱) بن زیاد خیر داد ابو حنیفه گفت وقف جائز نیست مگر آنکه از طریق وصیت بوده باشد ، خصاف مرد دانشمندی بوده و کتب متعدد تألیف نموده است .
 ۱- از جمله کتاب احکام الاوقاف یا احکام الوقوف و صدقات که در قاهره حلیه طبع یافته است ،

۲- ادب القاضی ۳- الحیل در فقه حنفی ۴- الخراج ۵- الرضاع
 ۶- الشروط ۷- المحاضر والسجلات ۸- مناسک الحج ۹- الوصایا . در سال ۲۶۱ در گذشته است (۲) .

و همچنین از ابویوسف که از علماء مشهور حنفی است ، روایت شده است ، که قول ابی حنیفه را نقل میکرد ، و میگفت ویرا رأی چنان بود . تا اینکه قصه ایقاف عمر بن الخطاب را باو نقل کردند ، که خلیفه ثانی قطعه زمینی را در خیبر که باسم ثمغ ناهیده میشد ، وقف گردانید ، بنا بر این مستندی بدست ابویوسف افتاد ، و از رأی خویش برگشت و گفت اگر ابوحنیفه نیز این حدیث را میشنید ، از رأی خویش عدول مینمود . باری موضوع بحث تاریخ اوقاف است و از نظر بیان تاریخ اشاره بموضوع کلی گردیده و گرنه جمهور علماء وقف را جایز دانسته اند و خلاف در آن متصور نیست .

۱- حسن بن زیاد لؤلؤئی کوفی ابوعلی سال ۱۹۴ هـ در کوفه فقیه بود ، بشغل قضا اشتغال داشت .

از اصحاب امام اعظم ابوحنیفه و در محضر او تلمذ کرده و استفاده شایان برده است . بمذهب ابی حنیفه عالم بود و کتب متعددی تألیف کرده است که از آن جمله است :

کتاب ادب القاضی ، معانی الایمان ، النفقات ، الخراج ، الفرائض ، الوصایا ، الامالی علماء حدیث روایات اورا مطعون می دانند (برای مزید فایده به کتاب الاعلام زر کلی ج ۲ ص ۲۰۵ انساب سمعانی و ج ۲ ص ۲۲۸ کتاب میزان الاعتدال و ج ۷ ص ۳۴۱ تاریخ بغداد مراجعه فرمائید)
 ۲- نقل از کتاب اعلام القرآن - آقای دکتر خزاعلی

و بغیر از داستان ایقاف خلیفه ثانی حضرت رسول اکرم (ص) نیز هفت محصوره که به نام : ۱- الاعواف . ۲- الصافیة . ۳- الدلال . ۴- والشیب . ۵- البرقه . ۶- حسنا . ۷- مشریة ام ابراهیم به نام زوجه حضرت رسول نامیده می شد در مدینه وقف گردانید .

و صدقات حضرت رسول مشهور است . اما اینکه آیا وقف چه سان و از چه روزگاری پدیدار گردیده است موضوعی قابل دقت و تحقیق و توجه است . قدمسلم آن است که از روزی که بشر متوجه معبود و کردگار خویش شده است و در صدد بنای معبد برای خود و خانه برای معبود خویش برآمده است . به سوی قربانی ، نذز ، خیرات ، وقف گرائیده است . بالطبع با توجه به موازین مذهبی سائنه و عواطف بشری و احتیاجات انسانی و نذرونیاز برای معابد آغاز شده است .

نخستین کوشش انسان در این راه ایجاد پرستشگاه بوده است . تولیت معابد مقام بس خطیری بوده است ، که زمام امور مادی و معنوی پاره ازملل ، به کف کفایت اولیاء معابد سپرده شده بود . چنانچه برخی از دانشمندان اسلامی ، تقسیم زمین را به چهار ربع ، و همچنین تقسیم هیئت اجتماع را به سه طبقه ، روحانیون - سلاطین - و لشکریان و کشاورزان و پیشه‌وران را منسوب به ادریس پنداشته‌اند . و گفته‌اند وی از متولیان هفت گانه معابد بابل بوده و معبد عطارد را نگهبانی می کرد (۱).

در موضوع احداث معابد ، با توجه به سنن اغلب انبیاء بنی اسرائیل به بنای معبد پرداخته ، و اهتمام زیاد در اینکار نموده‌اند . و نذرونیازها و قربانی‌ها نیز ، برای جلب رضای خدا درمقابل معابد انجام داده‌اند . مخصوصاً در مورد حضرت موسی تورات صراحت دارد ، که کنیسه‌ای ساخته ، و تولیت آن را با هارون و اولاد او قرار داده ، و لوازم و زینت آلات فراوان از طرف اولاد اسرائیل ، برحسب دستور موسی ، به این معبد اهداء گردیده است .

همچنین در تورات که اقدام کتب آسمانی موجود است ، مشاهده میشود که مؤمنین موظف گشته‌اند ، در ضمن قربانی بخشی از آنرا به کنیسه و کارکنان آن تفویض نمایند. که این خود نمونه کوچکی از نذر و بذل و بخشش و تسبیل در راه خدا است . علاوه از آن تصریح گردیده است که باید سهمی بزرگتر و چرب‌تر از قربانی ، به کنیسه اهداء نماید ولی چون نخستین شرط در ایقاف و صحت وقوع آن توجه بموازن مالکیت است ، همین مسأله است که در کمیت و کیفیت رقیبات موقوفات تأثیر بسزا دارد . بنابراین برای فهم موضوع لازم است بحث مستوفی در موضوع مالکیت در ایران و در اسلام و تطور آن در ازمنه مختلف بعمل آید.

و نیز از تصریح این مسأله ناگزیریم ، که گر چه شکل وقف اسلامی با خیرات زردشتی که موسوم بدانگان بود ، تفاوت دارد ، ولی پیش از اسلام در ایران طبق روایات زردشتی موقوفاتی زیادی بود ، که مخصوص آتشکده‌ها و یا نگهداری حیوانات اهلی و تزویج جوانان بی بضاعت و دستگیری از مستمندان بود که بطور تفصیل و مستدلاً ذکر خواهد شد (۱) .

در ممالک اروپائی نیز مؤسسات خیرات و مبرات زیادی وجود دارد. آدم اسمیت اقتصاد دان معروف انگلیسی فصلی خاصی در این باب دارد. (۲)

۱- ریحانة الادب ج ۱ ص ۳۹۳ معجم المطبوعات ص ۸۲۴ مراجعه فرمائید .

۲- کتاب عهد عتیق فصل ۳۹ ص ۱۰۶ به بعد چاپ آکسفورد اونیورسیتی پرس نیویورک

2- Les Depenses qui exigent les institutions pour l'education de la Jeunesse.

مبنای ایقاف اسلامی (۱) از روزی (۲) شروع میشود که پیامبر اکرم روزی به عمر بن خطاب فرمود که بحال فلاکت بار صماليك مسلم فكري بنمايد وى در جواب اظهار کرد که نخلستانی دارد آنرا میفروشد و به مصرف برادران مسلمان میرساند حضرت فرمود «حسب العین و تسبیل المنفعه» از آنروز سنت ایجاد موقوفات شروع گردید و بعدها ابوبکر و حضرت علی و دیگر یاران پیامبر ملکی بعنوان خیرات و صدقات وقف نمودند و اینکار ادامه داشت. چنانکه (۳) فون کرمر آلمانی در کتاب خود موسوم به بودجه دولت عباسی درآمد موقوفات را بتفصیل ذکر کرده است.

در کتاب تاریخ بیهقی در ضمن ذکر وقایع ورود سلطان مسعود بنیشابور بنا بباستدعای قاضی امام صاعد (۴) و دستور سلطان، رقبات موقوفات میکائیلیان زنده میشود و ارتفاع آن به طرق و سبل میرسد .

اما اینکار در زمان صدارت خواجه نظام الملک بجد کمال رسید. خواجه برای احیای سنت به احداث مدارس زیادی پرداخت و برای هر یک رقبات وقف کرد و در آمد املاک موقوفه مخصوص راتبه مدرسان و شهریه طلاب گردانید و بحدی در این باب افراط نمود که پاره ای از مؤلفان وی را نخستین بانی مدارس اسلامی بحساب آورده اند . در صورتیکه مسلم است (حسن بن قاسم)

۱- در ایران پیش از اسلام خیرات مرسوم بوده است و آنرا روانگان می نامیدند. گویند قسمت عمده از املاک آذربایجان وقف مغان و مؤبدان بوده است .

۲- الاسعاف فی احکام الاوقاف

3-Einohame Budget Des Abbasiden Reiches

۴- من که صاعدم از فضل و خواست ایزد عز ذکره پس از برکت علم، از خاندان میکائیلیان برآمدم و حق ایشان در گردن من لازم است و برایشان که مانده اند، ستمهای بزرگ است از حسنک و دیگران که املاک ایشان ... الخ .

معروف بدامی صنیر (۱) مقتول به سال ۳۱۶ ابتدا در آمل به تأسیس مدرسه همت گماشت .

باری نظام‌الملک نخستین کسی است که نظم و ترتیب تازه در این مدارس ایجاد نمود و آنها را بصورت مرتب درآورد و وسائل راحتی و تحصیل برای طالبان علم فراهم آورد.

مدارسى که در این عهد بدست نظام‌الملک ایجاد گردید بنام نظامیه میباشد که معروف تر از همه نظامیه بغداد و نیشابور بود .

ناگفته نماند که خواندن فلسفه و علوم در آن مدارس ممنوع بود و فقط فقه و تفسیر و حدیث و صرف و نحو و علوم ادبی ، عربی تدریس میکردید . بزرگترین (۲) مدرسان عالم اسلام در آنجا بتدریس اشتغال داشته اند .

سفرنامه‌ها (۳) به کیفیت درس و بحث و عظمت این مبانی دلالت می‌کند (۴) بعد از نظام‌الملک ، دیگران نیز به تقلید وی باحداث مدارس و ایجاد موقوفات پرداختند . چنانکه شیعیان نیز ، بنوبه خودشان بنأسیس مدارس ، و ایقاف موقوفات مخصوص اقدام نمودند . (۵)

ولى باید دانست که این نظم و ترتیب و این شالوده‌های علمی و اقتصادی دیر نپائید ، در نتیجه تحریکات متوالی الناصر الدین الله و نفاق خاندان

۱- تاریخ اولیاء الله آملی - چاپ تهران - ص ۸۱

۲- شیخ ابواسحق جمال‌الدین ابراهیم بن علی شیرازی متوفی ۴۹۶-

ابونصر محمد بن عبدالواحد بغدادی معروف به ابن صباغ ۲- ابو حامد حجة الاسلام محمد بن غزالی طوسی ۳- خطیب تبریزی ابو زکریا یحیی بن علی شیانی .

۴- رحله ابن جبیر ۱۹۷

۵- رحله ابن بطوطه ص ۱۴۱.

خوارزمشاهی وضعف سیاسی اولشکر خونخوار مغول (۱) مانند سیل خروشان ایران را فراگرفت. بالنتیجه مساجد، معابد، کتابها، آبادیها، علماء ودانشمندان بلکه اساس تمدن اسلامی بهم ریخت. ظلم و جور، کشتارهای دسته جمعی، غارت‌های متوالی رمقی در مردم باقی نگذاشت و رسوم قدیمی مندرس و فراموش شد، رعیت متفرق گردید، ارتفاع ولایات نقصان پذیرفت قحط و غلا دنیا را فراگرفت و این حال ادامه داشت تا (سلطان محمود غازان خان) پا بر عرصه ظهور گذاشت.

تأثیر محیط ایران و تربیت اسلامی و وجود رجال بزرگ مانند خواجه رشیدالدین فضل‌الله اوضاع درهم ریخته را نظم و نسقی نو داد، بحدی که نواده چنگیز خان دارای چنان عاطفه گردید که باب خیرات و حسنات را باز نموده (۳) در این مورد نه تنها توجهش معطوف به نوع آدمی گردید بلکه برای مرغان (۴) هوا نیز در هنگام زمستان که برف سراسر زمین را فراگیرد نیز سهمی از غله از محل درآمد رقبات موقوفات (۵) معلوم نموده چنانکه در جامع التواریخ مسطور است.

توضیح: این مقاله مقدمه ایست بر سلسله مقالاتی که تحت عنوان بناهای تاریخی آذربایجان توسط آقای دکتر سلماسی زاده نوشته شده و در شماره های آینده نیز ادامه خواهد داشت.

- ۱- کتاب تاریخ جهانکشی جویینی ص ۶۵ ببعده چاپخانه خاور.
- ۲- جامع التواریخ ج ۲ ص ۹۶۶
- ۳- جامع التواریخ رشیدالدین فضل‌الله ج ۲ ص ۹۹۷
- ۴- همان کتاب ص ۱۰۰۱ - ص ۱۳
- ۵- ایضاً همان کتاب ۹۸۵-۹۹۹.